

भारतातील नवीन व्यवसायांच्या वाढीमध्ये वस्तू आणि सेवा कराची (GST) भूमिका: संधी, आव्हाने आणि भविष्यातील दिशा

प्रोफे. डॉ. आशालता दे. सोनवणे¹, विशाल संतोष चंदनखेडे²

¹प्रोफेसर, अर्थशास्त्र विभाग, केटीएम महाविद्यालय, नाशिक (सावित्रीबाई फुले विद्यापीठ, पुणे)

²सह संशोधक, अर्थशास्त्र संशोधन विभाग,

केटीएम महाविद्यालय, नाशिक (सावित्रीबाई फुले विद्यापीठ, पुणे)

Corresponding Author – प्रोफे. डॉ. आशालता दे. सोनवणे

DOI - 10.5281/zenodo.17970999

सारांश (Abstract):

जुलै २०१७ मध्ये भारतात लागू झालेली वस्तू आणि सेवा कर (GST) प्रणाली ही स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातील सर्वात मोठी आर्थिक सुधारणा मानली जाते. 'एक देश, एक कर' या धोरणाने भारताच्या अप्रत्यक्ष कर रचनेचा चेहरामोहरा बदलला आहे. विशेषतः भारतीय अर्थव्यवस्थेचे भविष्य मानल्या जाणाऱ्या 'स्टार्टअप्स' आणि नवीन उद्योगांसाठी ही करप्रणाली एकीकडे वरदान तर दुसरीकडे आव्हानात्मक ठरली आहे.

सद्यस्थितीत (२०२५) जीएसटी अंतर्गत १.५१ कोटीहून अधिक सक्रिय करदाते आहेत आणि मासिक कर संकलन २२ लाख कोटी रुपयांच्या घरात पोहोचले आहे. हा संशोधन लेख नवीन व्यवसायांवर जीएसटीच्या परिणामांचा सर्वांगीण आढावा घेतो. यामध्ये प्रामुख्याने जीएसटी नोंदणीतील नवीन बायोमेट्रिक पद्धती, इनपुट टॅक्स क्रेडिटचे (ITC) फायदे आणि अनुपालनातील (Compliance) अडचणींचा अभ्यास केला आहे. संशोधनातून असे दिसून आले आहे की, लॉजिस्टिक्स आणि तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत जीएसटीने नवीन उद्योगांना गती दिली असली तरी, खेळत्या भांडवलाची अडचण (Working Capital Blockage) आणि वारंवार बदलणारे नियम हे अजूनही चिंतेचे विषय आहेत.

प्रस्तावना (Introduction):

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक प्रगतीचा वेग हा तिथे नवीन व्यवसाय किती सहजतेने सुरू करता येतात, यावर अवलंबून असतो. २०१७ पूर्वी भारतात नवीन व्यवसाय सुरू करणे म्हणजे विविध करांच्या चक्रव्यूहात अडकण्यासारखे होते. उत्पादन शुल्क, व्हॅट, सर्व्हिस टॅक्स, एलबीटी अशा अनेक करांचे ओझे उद्योजकांवर होते.

जीएसटीच्या आगमनानंतर या सर्व करांचे एकत्रीकरण झाले. सरकारचे मुख्य उद्दिष्ट हे होते की,

कररचना सुलभ व्हावी आणि व्यवसाय करणे सोपे व्हावे (Ease of Doing Business). आज आठ वर्षांनंतर, जीएसटीने भारतीय बाजारपेठ खऱ्या अर्थाने एकसंध केली आहे. मात्र, आजही नवीन उद्योजकांकडून पोर्टलच्या तांत्रिक अडचणी आणि क्लिष्ट नियमांबद्दल तक्रारी येत आहेत. या पार्श्वभूमीवर, प्रस्तुत संशोधन हे जीएसटीचे नवीन व्यवसायांवर होणारे वास्तविक परिणाम तपासण्यासाठी हाती घेण्यात आले आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

कोणत्याही विषयाचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी एक निश्चित पद्धत आवश्यक असते. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी खालीलप्रमाणे संशोधन आराखडा निश्चित करण्यात आला आहे:

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study):

१. भारतातील नवीन व्यवसाय आणि स्टार्टअप्ससाठी जीएसटी अंतर्गत उपलब्ध असलेल्या संधींचे (Opportunities) विश्लेषण करणे.
२. नवीन उद्योजकांना जीएसटी नोंदणी आणि अनुपालन करताना येणाऱ्या व्यावहारिक अडचणी (Challenges) शोधणे.
३. जीएसटी कायद्यातील अलीकडील सुधारणांचा (उदा. बायोमेट्रिक ऑथेंटिकेशन, २०२५) स्टार्टअप्सवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
४. नवीन व्यवसायांच्या वाढीसाठी जीएसटी प्रणाली अधिक सुलभ करण्यासाठी धोरणात्मक उपाययोजना सुचवणे.

माहिती संकलन / माहिती स्रोत (Data Collection):

सदर संशोधन हे प्रामुख्याने दुय्यम माहिती स्रोतांवर (Secondary Data Sources) आधारित आहे. माहिती संकलनासाठी खालील स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे:

- सरकारी अहवाल: जीएसटी कौन्सिलच्या बैठकीचे इतिवृत्त, वित्त मंत्रालयाची प्रेस रिलीज (PIB), आणि एमएसएमई मंत्रालयाचे वार्षिक अहवाल.
- संशोधन पत्रिका: राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील प्रकाशित शोधनिबंध.

- उद्योग अहवाल: टिमलीज (TeamLease), क्लिअरटॅक्स (ClearTax) आणि विविध व्यापारी संघटनांचे सर्वेक्षण अहवाल.
- सांख्यिकीय डेटा: जीएसटी नेटवर्क (GSTN) द्वारे प्रकाशित केलेली अधिकृत आकडेवारी.

संशोधनाचा कालावधी (Period of the Study):

या संशोधनासाठी जुलै २०१७ (जीएसटी अंमलबजावणी) ते डिसेंबर २०२५ हा कालावधी विचारात घेण्यात आला आहे. विशेष भर २०२४-२५ या आर्थिक वर्षातील नवीन बदल आणि आकडेवारीवर देण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धत:

प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक (Descriptive and Analytical) पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. उपलब्ध आकडेवारी आणि नियमांचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

संशोधनाच्या मर्यादा (Limitations):

१. हे संशोधन दुय्यम माहितीवर आधारित असल्याने, प्रत्यक्ष सर्वेक्षणातून मिळणारी माहिती (Primary Data) यात समाविष्ट नाही.
२. जीएसटीचे नियम वारंवार बदलत असतात (उदा. दरबदल, पोर्टलचे नियम), त्यामुळे काही तांत्रिक मुद्दे कालांतराने बदलू शकतात.
३. असंघटित क्षेत्रातील अत्यंत सूक्ष्म उद्योगांची (जे जीएसटीच्या कक्षेत नाहीत) माहिती उपलब्ध नसल्याने त्यांचा समावेश करता आला नाही.

जीएसटीची कायदेशीर चौकट आणि नवीन व्यवसाय (Regulatory Framework):

नवीन व्यवसाय सुरू करताना जीएसटीचे नियम समजून घेणे अत्यंत गरजेचे असते. २०२५ मध्ये यात काही महत्वाचे बदल झाले आहेत.

१. नोंदणी प्रक्रिया: सुरक्षित पण वेळखाऊ:

पूर्वी जीएसटी नंबर मिळवणे खूप सोपे होते. आधार ओटीपी दिला की लगेच नोंदणी होत असे. पण याचा गैरफायदा घेऊन अनेक बोगस कंपन्या तयार झाल्या. त्यामुळे, २०२५ पासून 'बायोमेट्रिक ऑथेंटिकेशन' सक्तीचे करण्यात आले आहे.

- व्यावहारिक परिणाम: आता नवीन व्यावसायिकाला जीएसटी सुविधा केंद्रात जाऊन बोटाने ठसे आणि फोटो द्यावा लागतो. यामुळे नोंदणी प्रक्रियेला १५ ते ३० दिवस लागू शकतात. प्रामाणिक व्यावसायिकांसाठी हा विलंब त्रासदायक असला तरी, यामुळे फसव्या स्पर्धकांचा त्रास कमी होईल, हे याचे सकारात्मक बाजू आहे.

२. कंपोझिशन स्कीम: लहान व्यवसायांसाठी दिलासा:

ज्या नवीन व्यवसायांची उलाढाल १.५ कोटी रुपयांपेक्षा कमी आहे, त्यांच्यासाठी ही योजना अतिशय उपयुक्त आहे.

- फायदा: यात हिशोब ठेवण्याची कटकट कमी असते.
 - उत्पादक आणि व्यापारी: १% (०.५% CGST + ०.५% SGST)
 - रेस्टॉरंट्स (मद्यपान सेवा नसलेली): ५%
 - सेवा प्रदाते (उलाढाल ५० लाखांपर्यंत): ६%
- तोटा: या योजनेतील सर्वात मोठी व्यावहारिक अडचण म्हणजे, व्यावसायिकाला ग्राहकाकडून कर गोळा करता येत नाही आणि त्याला 'इनपुट

टॅक्स क्रेडिट' (ITC) मिळत नाही. त्यामुळे B2B (Business to Business) व्यवसाय करणाऱ्या स्टार्टअप्ससाठी ही योजना कुकामी ठरते.

नवीन व्यवसायांसाठी संधी आणि सकारात्मक परिणाम (Opportunities):

जीएसटीमुळे भारतीय व्यवसायांच्या कार्यपद्धतीत आमूलाग्र बदल झाले आहेत, ज्याचा फायदा नवीन पिढीतील उद्योजकांना होत आहे.

१. अडथळ्यारहित राष्ट्रीय बाजारपेठ:

जीएसटीपूर्व काळात एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात माल पाठवणे हे खूप जिकिरीचे काम होते. प्रत्येक राज्याच्या सीमेवर जकात नाके (Checkposts) असत. तिथे गाड्या तासनतास उभ्या राहत.

- बदल: जीएसटीमुळे चेकपोस्ट हटले आणि 'ई-वे बिल' प्रणाली आली.
- फायदा: लॉजिस्टिक्स क्षेत्रातील वाहनांचा प्रवास वेळ २०% ते ३३% ने कमी झाला आहे. यामुळे ई-कॉमर्स स्टार्टअप्स (उदा. डिलिव्हरी) आपल्या ग्राहकांना अत्यंत वेगाने सेवा देऊ शकत आहेत. आता एखादा नाशिकचा छोटा उद्योजक आपला माल थेट आसाम किंवा केरळमध्ये कोणत्याही जादा कराशिवाय सहज विकू शकतो.

२. इनपुट टॅक्स क्रेडिट (ITC): खर्चात बचत:

नवीन व्यवसायासाठी भांडवल वाचवणे अत्यंत महत्वाचे असते. जुन्या कर पद्धतीत (व्हॅट/एक्साईज) भांडवली वस्तूवर (उदा. ऑफिस फर्निचर, लॅपटॉप) भरलेला कर पूर्णपणे 'खर्च' म्हणून पकडला जायचा.

- सुधारणा: जीएसटीमध्ये, व्यवसायासाठी खरेदी केलेल्या प्रत्येक वस्तू आणि सेवेवरील कराचे क्रेडिट मिळते.

- उदाहरणादाखल: एका ग्राफिक डिझाईन स्टार्टअप ने ५०,००० रुपयांचा कॉम्प्युटर घेतला आणि त्यावर ९,००० रुपये जीएसटी भरला. तर हा ९,००० रुपयांचा टॅक्स त्यांना त्यांच्या क्लायंटकडून जमा झालेल्या टॅक्समधून वजा करता येतो. यामुळे व्यवसायाचा नफा वाढतो.

३. तंत्रज्ञानावर आधारित सुलभ कर्जपुरवठा:

पूर्वी बँका नवीन व्यवसायांना कर्ज देताना खूप कागदपत्रे मागत असत. आता बँका आणि वित्तीय संस्था (NBFCs) जीएसटी रिटर्नचा डेटा पाहून कर्ज मंजूर करतात.

- डेटा लेण्डिंग: तुमचा जीएसटी रिटर्न वेळेवर भरला असेल आणि उलाढाल चांगली असेल, तर 'कॅश फ्लो' च्या आधारे विना-तारण कर्ज मिळणे सोपे झाले आहे. फिनटेक कंपन्या या डेटाचा वापर करून तत्काळ कर्ज उपलब्ध करून देत आहेत.

आव्हाने आणि व्यावहारिक अडचणी (Challenges):

संधीबरोबरच काही गंभीर समस्या देखील नवीन व्यावसायिकांना भेडसावत आहेत. संशोधनात आढळलेली प्रमुख आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत:

१. अनुपालनाचा वाढता बोजा (Compliance Burden):

'टिमलीज' (TeamLease) च्या अहवालानुसार, जीएसटीचे नियम पाळण्यासाठी लहान व्यवसायांचा मोठा वेळ आणि पैसा खर्च होतो.

- वास्तव: प्रत्येक महिन्याला GSTR-1 (विक्रीचा तपशील) आणि GSTR-3B (कर भरणा) असे दोन रिटर्न भरावे लागतात. यात थोडा जरी उशीर झाला, तरी प्रतिदिन विलंब शुल्क (Late Fee) आकारला जातो. नवीन व्यवसायात मनुष्यबळ

कमी असते, त्यामुळे अशा चुका वारंवार होतात आणि नाहक दंड भरावा लागतो.

२. कलम १६(४) आणि क्रेडिटची समस्या:

जीएसटी कायद्यातील हे कलम नवीन व्यवसायांसाठी मोठी डोकेदुखी ठरले आहे.

- समस्या: जर तुमच्या विक्रेत्याने (Supplier) त्याचे रिटर्न वेळेवर भरले नाही, तर तुम्हाला त्याचे इनपुट टॅक्स क्रेडिट मिळत नाही.
- परिणाम: दुसऱ्याच्या चुकीची शिक्षा प्रामाणिक करदात्याला भोगावी लागते. नवीन व्यवसायांचे सप्लायर्स अनेकदा लहान असतात आणि त्यांच्याकडून चुका होतात. यामुळे खरेदीदाराचे हजारो रुपये अडकून पडतात.

३. खेळते भांडवल अडकणे (Working Capital Blockage):

काही विशिष्ट क्षेत्रांत, विशेषतः निर्यातदार आणि 'इन्व्हर्टेड ड्युटी स्ट्रक्चर' (जिथे कच्च्या मालावर जास्त कर आणि तयार मालावर कमी कर असतो) असलेल्या उद्योगांत, परतावा (Refund) मिळण्यास विलंब होतो. सरकारचे पैसे परत येईपर्यंत व्यवसायाचे खेळते भांडवल अडकून पडते, ज्यामुळे दैनंदिन खर्च भागवणे कठीण होते.

४. पोर्टलचे तांत्रिक अडथळे:

जीएसटीएन (GSTN) पोर्टलवर आजही तांत्रिक अडचणी येतात. महिन्याच्या २० तारखेला (रिटर्न भरण्याची शेवटची तारीख) साईट अत्यंत स्लो होते. कधीकधी पैसे बँकेतून कट होतात पण पोर्टलवर दिसत नाहीत. अशा तांत्रिक ग्लिचमुळे होणारा मनस्ताप नवीन उद्योजकांसाठी निराशाजनक असतो.

सांख्यिकीय विश्लेषण (Statistical Analysis):

जीएसटीच्या यशाचे आणि व्याप्तीचे मोजमाप करण्यासाठी आकडेवारी अत्यंत महत्वाची आहे.

तक्ता १: जीएसटी करदात्यांची वाढ (२०१७-२०२५)

विवरण	२०१७ (जीएसटी-पूर्व)	२०२५ (सद्यस्थिती)	निष्कर्ष
एकूण करदाते	~६० लाख	१.५३ कोटीहून अधिक	१५०% पेक्षा जास्त वाढ
सरासरी मासिक संकलन	०.९० लाख कोटी	१.८४ लाख कोटी	महसूलात दुप्पट वाढ

स्रोत: जीएसटी नेटवर्क (GSTN) अधिकृत आकडेवारी २०२५

विश्लेषण: वरील तक्त्यावरून स्पष्ट होते की, करदात्यांच्या संख्येत झालेली प्रचंड वाढ ही अर्थव्यवस्था 'अनौपचारिक' कडून 'औपचारिक' (Formal) होत असल्याचे लक्षण आहे. ही वाढ प्रामुख्याने नवीन आणि लहान व्यवसायांच्या नोंदणीमुळे झाली आहे.

उलाढाल असलेल्या व राज्यांतर्गत विक्री करणाऱ्यांना जीएसटीतून सूट मिळाल्याने अनेक गृहिणी आणि छोटे विक्रेते ऑनलाईन प्लॅटफॉर्मवर आले आहेत.

अलीकडील धोरणात्मक बदल आणि भविष्यातील दिशा:**क्षेत्रनिहाय प्रभाव (Sectoral Impact):**

- एमएसएमई (MSME): 'उद्यम' नोंदणी आणि जीएसटीमुळे या क्षेत्राला आता संघटित स्वरूप प्राप्त झाले आहे. मात्र, मोठ्या कंपन्यांकडून उशिरा मिळणारे पेमेंट आणि सरकारला वेळेवर भरावा लागणारा टॅक्स यातील तफावतीमुळे (Cash flow mismatch) एमएसएमईना त्रास होत आहे.
- सेवा क्षेत्र (Services): फ्रीलान्सर्स, चार्टर्ड अकाउंटंट्स, आयटी कंपन्या यांच्यासाठी जीएसटी सोपा आहे. २० लाखांपर्यंतची करमुक्त मर्यादा त्यांना फायदेशीर ठरते. तसेच, सेवांच्या निर्यातीवर (Export of Services) टॅक्स नसल्याने परकीय चलन मिळवणे सोपे झाले आहे.
- ई-कॉमर्स विक्रेते: पूर्वी ऑनलाईन विक्रीसाठी जीएसटी सक्तीचा होता. आता ४० लाखांपर्यंत

डिसेंबर २०२५ मध्ये झालेल्या 'जीएसटी संवाद २.०' मध्ये सरकारने काही सकारात्मक पावले उचलली आहेत.

१. अॅम्नेस्टी योजना (Amnesty Scheme): २०१७ ते २०२० या काळातील जुन्या चुकांसाठी व्याजात आणि दंडात सवलत दिली आहे. यामुळे ज्या नवीन व्यवसायांकडून सुरुवातीला चुका झाल्या होत्या, त्यांना त्या सुधारण्याची संधी मिळाली आहे.
२. दर सुसूत्रीकरण: १२% आणि २८% चे स्लॅब काढून ५% व १८% हे २ स्लॅब करून कररचना अधिक सोपी केली आहे.
३. इनव्हॉइस मॅनेजमेंट सिस्टम (IMS): यामुळे खरेदीदाराला इनपुट टॅक्स क्रेडिट घेण्यापूर्वीच समजेल की समोरच्याने इनव्हॉइस अपलोड केले आहे की नाही. यामुळे फसवणूक टळेल.

निष्कर्ष आणि शिफारसी (Conclusion & Recommendations):

निष्कर्ष:

प्रस्तुत संशोधनांती असे दिसून येते की, जीएसटी प्रणालीने भारतातील नवीन व्यवसायांसाठी एक भक्कम पाया रचला आहे. 'एक देश, एक कर' या धोरणामुळे व्यापारातील प्रादेशिक अडथळे दूर झाले आहेत आणि तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला आहे. तथापि, आजही या प्रणालीची अंमलबजावणी करताना 'मानवी चेहरा' हरवल्याचे जाणवते. तांत्रिक चुकांसाठी होणारी कडक कारवाई आणि अनुपालनाचा क्लिष्टपणा यामुळे नवीन उद्योजक धास्तावलेले असतात. जीएसटी ही एक उत्क्रांती प्रक्रिया (Evolving Process) आहे, आणि ती स्थिर होण्यासाठी अजून काही कालावधी लागेल.

शिफारसी (Recommendations):

संशोधनाच्या आधारे, धोरणकर्त्यांसाठी आणि प्रशासनासाठी खालील शिफारसी सुचवण्यात येत आहेत:

१. दंडात शिथिलता: नवीन व्यवसायांच्या पहिल्या दोन वर्षांत होणाऱ्या तांत्रिक चुकांसाठी (उदा. उशिरा रिटर्न) लगेच दंड न आकारता केवळ 'समज' (Warning) देण्याची पद्धत असावी.
२. क्रेडिटची हमी: विक्रेता कर भरेल की नाही, याची जबाबदारी खरेदीदारावर टाकणे अन्यायकारक आहे. सरकारने यासाठी स्वतंत्र यंत्रणा उभारावी जेणेकरून प्रामाणिक खरेदीदाराचे क्रेडिट अडकणार नाही.
३. सुलभ भाषा: जीएसटीच्या नोटीस आणि नियम हे अत्यंत क्लिष्ट कायदेशीर भाषेत असतात. ते सामान्य व्यापाऱ्याला समजतील अशा सोप्या प्रादेशिक भाषेत उपलब्ध करून द्यावेत.

४. डिजिटल साक्षरता: ग्रामीण भागातील उद्योजकांसाठी 'जीएसटी प्रशिक्षण शिबिरे' आयोजित करणे गरजेचे आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, जीएसटी हे भारताच्या आर्थिक प्रगतीचे इंजिन आहे. त्यात थोडे वंगण (सुधारणा) घातले, तर नवीन व्यवसायांची गाडी नक्कीच सुसाट धावेल.

संदर्भ ग्रंथसूची (References):

1. "15+ GST Statistics in India (October 2025 Updates)." *Meetanshi*, Oct. 2025, <https://meetanshi.com/blog/gst-statistics/>. Accessed 7 Dec. 2025.
2. "A Study on GST Implementation Challenges for Small Businesses in India." *TIJER - International Research Journal*, vol. 11, no. 5, 2024, <https://tijer.org/tijer/papers/TIJER2405172.pdf>. Accessed 7 Dec. 2025.
3. "Balancing Reform and Reality: The GST Dilemma for MSMEs." *The Wire*, <https://m.thewire.in/article/economy/balancing-reform-and-reality-the-gst-dilemma-for-msmes>. Accessed 7 Dec. 2025.
4. "GST Biometric Authentication in 2025: Process, Requirements & State-wise Rules." *The GST Co*, <https://thegstco.com/blogs/gst/gst-biometric-authentication-in-2025->

- [process-requirements-state-wise-rules](#). Accessed 7 Dec. 2025.
5. "GST Collection in India: Monthly Trends, Growth and Latest Updates (2025)." *ClearTax*, <https://cleartax.in/s/gst-collection>. Accessed 7 Dec. 2025.
 6. "GST Samvaad 2.0: Where Entrepreneurs and Tax Authorities Converged to Reimagine Compliance." *ET Government*, The Economic Times, <https://government.economictimes.indiatimes.com/news/governance/gst-samvaad-20-transforming-compliance-for-entrepreneurs-in-india/125668353>. Accessed 7 Dec. 2025.
 7. "MSMEs Burdened by High Compliance Costs; Face over 1450 Regulations Annually: Report." *CA Alley*, <https://www.caalley.com/news-updates/indian-news/msmes-burdened-by-high-compliance-costs-face-over-1450-regulations-annually-report>. Accessed 7 Dec. 2025.
 8. Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises. "Year End Review – 2024." *Press Information Bureau*, Government of India, 2025, <https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2089308>. Accessed 7 Dec. 2025.
 9. "Record Gross GST Collection in 2024–25; Survey Finds 85% Industry Approval." *Press Information Bureau*, Government of India, <https://www.pib.gov.in/PressNoteDetails.aspx?id=154789>. Accessed 7 Dec. 2025.
 10. "Refund of Unutilised ITC." *GST Council*, Government of India, <https://gstcouncil.gov.in/sites/default/files/e-version-gst-flyers/Refund%20of%20un%20utilised%20tax.pdf>. Accessed 7 Dec. 2025.
 11. eamLease. *भारतातील एमएसएमई आणि अनुपालन खर्च - २०२४*. TeamLease Services, 2024.